

For the purpose chosen task is to investigate, organize and summarize published scientific knowledge concerning the history of the institute and the President of the independent Ukraine.

In preparing for the article it was used the method of synthesis of historiography, which allowed to focus on the issue published historical studies in a greater extent only in fragments covering the history of formation and development of the institution of the President of the independent Ukraine.

Noting the significant contribution of scientists in studying the problems outlined, we consider it appropriate to note that the historical aspect of the implementation and development of the institution of the President of Ukraine in conditions of Ukrainian independent state not properly disclosed. Proceedings of historical character related primarily to highlight the history of the President of Ukraine, relations or development and capacity balances authority. A separate group consists of political labor movement. They are mainly interesting comparison powers of presidents of various countries where indirect implementation mechanisms has highlighted the powers of their structure. Another research group is the right content, such as constitutional law. The authors of these works directly focus on the interpretation of concepts, laws, mechanisms for implementing powers of the President of Ukraine.

Keywords: historiography, the President of Ukraine, the institute of the President of Ukraine, the Presidential Administration, State Administration, the presidency.

Бобровник Ю. В., кандидат исторических наук, руководитель отдела поддержки образовательных инициатив, профессионального развития и карьеры, ГВУЗ «Переяслав–Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (Україна, Переяслав–Хмельницький), peasmo@ukr.net

Создание и развитие института Президента независимой Украины (1990–2013 гг.): историография

Институт Президента был создан после провозглашения независимости Украины. В 1991 г. был избран Президент Украины, который сразу присоединился к активной политической жизни страны, однако фактически не имел необходимого административного ресурса для выполнения своих обязательств. В то время Украина не имела ни исторических традиций украинского президентства, ни четкого плана действий. В связи с этим институт Президента в Украине развивался с нуля.

Целью статьи является попытка исследовать уровень научного изучения истории создания и развития Института Президента Украины в 1990–2013 гг. Реализация поставленной цели предполагает решение, систематизировать и обобщить материалы опубликованных научных трудов, касающиеся истории создания и развития института Президента в независимой Украине.

При подготовке статьи был использован метод историографического синтеза, который позволил сосредоточить внимание на проблематике опубликованных исторических исследований, в большей степени лишь фрагментарно освещающих историю становления и развития института Президента в независимой Украине.

Констатируя значительный вклад ученых в изучение обозначенной проблемы, считаем целесообразным отметить, что исторический аспект внедрения и развития института Президента в условиях становления Украинского независимого государства должным образом не раскрыт. Исследования исторического характера касаются преимущественно освещения истории деятельности Президента Украины. Отдельную группу составляют работы политологического направления. Они преимущественно интересны сравнением полномочий президентов разных стран, где косвенно освещены механизмы реализации тех полномочий, их структуры. Еще одну группу составляют научные исследования правового содержания, а именно конституционного права. Авторы этих работ непосредственно сосредотачиваются на толковании понятий, законов, механизмов реализации полномочий Президента Украины.

Ключевые слова: историография, Президент Украины, институт Президента Украины, Администрация Президента, государственная администрация, институт президентства.

***

УДК 94(477):316.647.6

Паска Б. В., аспірант, Інститут історії, політології і міжнародних відносин, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника» (Україна, Івано–Франківськ), rankabogdan@i.ua

ДИСИДЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА ВАЛЕНТИНА МОРОЗА У 1969–1970 РОКАХ

Проаналізовано дисидентську діяльність історика Валентина Мороза під час його перебування на волі між першим та другим ув'язненнями у вересні 1969 – травні 1970 рр. в контексті українського національно-визвольного руху цього періоду. Досліджено взаємини дисидента з іншими лідерами та учасниками анти тоталітарного руху спротиву. З'ясовано роль В. Мороза у становленні івано–франківського осередку національного руху, виданні підпільного часопису

«Український вісник». На основі детального аналізу матеріалів архівних кримінальних справ В. Мороза, В. Чорновола, І. Геля, І. Світличного та спогадів учасників подій розкрито основні форми і методи боротьби дисидента проти радянського режиму. Висвітлено причини і обставини написання публіцистичних творів В. Мороза даного періоду – есе «Мойсей і Датан», «Серед сізів» і «Хроніка опору», їх зміст та основні ідеї. Автор робить висновки, що В. Мороз був одним із лідерів радикальної течії українського національного руху даного періоду та намагався своєю діяльністю вплинути на інших його учасників з метою активізації їхньої антирежимної діяльності.

Ключові слова: Валентин Мороз, український дисидентський рух, «Український вісник», В'ячеслав Чорновіл, радянський режим.

Рубіж 60–70-х рр. ХХ ст. був досить суперечливим періодом в історії анти тоталітарного руху опору в Україні. Саме на цей період припадає активізація загальносоюзного правозахисного руху, з'являються перші дисидентські організації. Зокрема, у травні 1969 р. у Москві було створено першу незалежну громадянську асоціацію – Ініціативну групу захисту прав людини в СРСР, а у листопаді 1970 р. розпочав свою діяльність Комітет з прав людини в СРСР на чолі з Андрієм Сахаровим [5, с. 549–550]. Із 1968 р. російські дисиденти розпочали нелегальне видання самвидавчого часопису – «Хроніка текущих событий», яке із перервами продовжувалося до 1983 р. Тоталітарний режим продовжував тиск на українських дисидентів, який особливо активізувався після придушення «Празької весни» у Чехословаччині в 1968 р. Влада взяла курс на посилення цензури, для чого ЦК КПРС у січні 1969 р. видав спеціальну постанову. Продовжувались судові процеси над інакодумцями. Всього протягом 1967–1971 рр. за політичними статтями 62 і 187 КК УРСР було репресовано більше 200 осіб.

Фактором, який позитивно відобразився на становищі українського руху опору, стало повернення з ув'язнення в кінці 1960-х рр. частини раніше засуджених дисидентів, які знову активно включилися в опозиційну діяльність – В'ячеслава Чорновола, Валентина Мороза, Івана Геля, Михайла Осадчого, Богдана Гориня. Одним із лідерів українського національно-визвольного руху у кінці 1960-х рр. був уродженець Волині, історик, викладач Луцького та Івано–Франківського педінститутів Валентин Якович Мороз.

Предметом статті є аналіз основних напрямків антирежимної діяльності В. Мороза протягом 1 вересня 1969 – 1 червня 1970 рр., між закінченням першого та початком другого ув'язнення. Основними завданнями дослідження є характеристика взаємин В. Мороза з іншими лідерами та учасниками українського руху спротиву, з'ясування ролі історика в організації видання підпільного журналу «Український вісник», аналіз публіцистичної діяльності В. Мороза у період «міжув'язнення». Історіографія проблеми представлена в першу чергу спробами дослідження творчої спадщини В. Мороза періоду 1969–1970 рр. у працях Г. Касьянова [22], А. Русначенка [30], О. Обертаса [26], С. Лиса [23], О. Гриніва [18], О. Полянського [29], Я. Секо [31]. В контексті висвітлення дисидентського руху цього періоду діяльність В. Мороза подають В. Деревінський [19] та І. Гель [17]. До джерельної бази статті входять матеріали архівних кримінальних справ В. Мороза 1967–1970 рр. [2; 3; 4], І. Геля 1972 р. [14; 15; 16], І. Світличного 1972–1973 рр. [12], В. Чорновола [13], а також спогади дружини В. Мороза Раїси [25], Л. Плюща [28], П. Арсенича [1].

Валентин Мороз вперше був репресований радянським режимом під час здійснення спеоперації КДБ проти українського національного руху під назвою

«Справа 88» у 1965–1966 рр. та засуджений до чотирьох років позбавлення волі [7]. Свій термін політв'язень відбував у мордовських виправно-трудовах таборах, київському ізоляторі КДБ та владимирській тюрмі. Відомість та визнання у дисидентських колах В. Мороз отримав після написання в умовах табірною ув'язнення публіцистичного есе «Репортаж із заповідника імені Берії», у якому викривалася антигуманна суть радянської тоталітарної системи. Спроба організації працівниками КДБ повторної судової розправи над дисидентом за написання цього твору у 1968–1969 рр. закінчилась провалом [2, арк. 411–413]. 1 вересня 1969 р. В. Мороз повернувся із свого першого ув'язнення та з перших днів свого перебування на волі став проводити активну діяльність в руслі українського дисидентського руху.

Протягом квітня – серпня 1969 р. В. Мороз закінчував відбувати свій термін у Владимирській в'язниці. Закриття слідчими КДБ справи щодо дисидента за написання «Репортажу...» позитивно вплинуло на його моральне самопочуття. В. Мороз набрався впевненості в собі та переконаності у власній правоті у протистоянні із радянським режимом. У червні 1969 р. у розмові із співакамерником політв'язень говорив про необхідність подальшої боротьби за відокремлення України від СРСР: «...Україні потрібні рішучі люди, здатні на все». В. Мороз виношував плани після звільнення продовжити написання публіцистичних творів, а в перспективі перейти до активної політичної діяльності [7].

Загальна ситуація у середовищі українського дисидентського руху станом на вересень 1969 р., коли В. Мороз звільнився із владимирської тюрми, зазнала змін у порівнянні із серединою 1960–х рр. У кінці 60–х – початку 70–х рр. ХХ ст. найбільшими центрами національно-визвольного руху в Україні були Київ та Львів. До київського осередку входили літературні критики Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк, поет Василь Стус, художниця Алла Горська, лікар Микола Плахотнюк, мовознавці Зіновія Франко та Михайлина Коцюбинська, а також Оксана Мешко, Микола Холодний, Зіновій Антонюк та ін. Визнаним лідером львівського центру був журналіст В'ячеслав Чорновіл, а активними його учасниками – Іван Гель, Михайло Осадчий, Ірина та Ігор Калинці, Григорій Чубай, Людмила Шереметьєва, Стефанія Шабатура, Стефанія Гулик, Олена Антонів, Алена Пашко.

Із перших днів після закінчення першого ув'язнення В. Мороз приступив до реалізації своїх планів. На початку вересня 1969 р. після звільнення із тюрми політв'язень на шляху додому в Івано-Франківськ зупинився на кілька днів у Києві, де члени місцевого дисидентського осередку влаштували йому урочисту зустріч [25, с. 92–93]. Історик завів знайомства з І. Дзюбою [3, арк. 253], І. Світличним [12, арк. 195–196], А. Горською [3, арк. 246], М. Плахотнюком [3, арк. 98–99], О. Мешко [3, арк. 140]. На львівському вокзалі В. Мороза зустріли В. Чорновіл, О. Антонів, Л. Шереметьєва та дружина Раїса [3, арк. 256–257]. Як пригадувала Р. Мороз, «... Валентин прийшов неймовірно худий, як жердина, але повний життя та ентузіазму...» [25, с. 93]. У подальшому контакти В. Мороза з іншими лідерами руху спротиву були досить інтенсивними. Протягом дев'яти місяців свого перебування на волі В. Мороз здійснив не менше п'яти візитів до Києва та чотирьох – до Львова. Під час поїздки

історика до Одеси він зустрічався з Ніною Строкатою, дружиною політв'язня Святослава Караванського [7].

У 1969–1970 рр. В. Мороз кілька разів безуспішно намагався влаштуватися на роботу. Його спроби стати учнем івано-франківського художника І. Кудлака по різьбярству [1, с. 7] або працівником метеостанції у Ворохті зазнали невдачі в першу чергу через судимість та приналежність до руху спротиву [3, арк. 120–121]. Проте відсутність постійної роботи тільки сприяла активізації дисидентської діяльності В. Мороза.

Повернувшись до Івано-Франківська, В. Мороз протягом кількох місяців сформував тут власний осередок дисидентського руху. У 1964–1965 рр., ще до першого арешту Мороза, тут під його керівництвом існував гурток викладачів, члени якого займались поширенням самвидаву та здійсненням національно-просвітницької діяльності. Проте у 1965–1966 рр. гурток був розгромлений радянською владою, а його найбільш активні учасники звільнені з роботи, тому В. Морозу не вдалося його відновити. Із учасників гуртка тільки історик-краєзнавець П. Арсенич намагався поновити контакти із звільненим політв'язнем. У жовтні 1965 р. Мороз та Арсенич відвідали концерт кобзарів у Івано-Франківську, який перетворився на символічну демонстрацію української культури [25, с. 96]. Краєзнавець займався збором коштів серед своїх друзів для безробітного В. Мороза, проте невдовзі через тиск зі сторони КДБ контакти між однодумцями припинились [25, с. 94; 1, с. 7]. Також у 1969 р. В. Мороз відновив зв'язки із літературним критиком із с. Дуба Рожнятівського району Володимиром Іванишином [33, с. 235] та своїм колишнім студентом Петром Рогожинським із Яремчі [3, арк. 120–121].

У кінці 1960–х рр. у Івано-Франківську проживали колишні учасники оунівського підпілля та багатолітні політв'язні радянських таборів – Ірина Сенік, Оксана Попович та Любов Возняк-Лемик, які були знайомі із дружиною В. Мороза Раїсою. Після свого повернення з ув'язнення історик зав'язав із ними знайомства та сприяв їх включенню до дисидентського руху [3, арк. 95–96, 157–159]. Із сім'єю Морозів також зблизилась інженер технічного інституту Любов Воляннюк, яка цікавилась поезією шістдесятників [3, арк. 233–234зв]. Завдяки старанням В. Мороза було утворено неформальну Івано-Франківську групу захисту політв'язнів. Після його повернення з ув'язнення було відновлено поширення самвидавчої літератури у Івано-Франківську. Подружжя Морозів регулярно відвідували квартири колишніх оунівок, де проводились бесіди з тематики українського національного відродження [3, арк. 95, 159].

І. Сенік, яка працювала секретаркою у протитуберкульозному диспансері, виконувала функції друкарки В. Мороза. На своєму робочому місці, наражаючись на постійну небезпеку бути викритого, вона здійснювала друк публіцистичних творів та віршів В. Мороза, закордонних статей про рух шістдесятників, віршів політв'язня З. Красівського тощо [3, арк. 79–83, 95–96]. Чимало самвидавчої літератури зберігалось на квартирах подружжя Морозів, Л. Возняк-Лемик та О. Попович. У середовищі івано-франківського дисидентського осередку в цей період поширювалися також стаття політв'язня Михайла Масютка «За чим тужити», виступ Віри Вовк у Товаристві культурних зв'язків з українцями за кордоном у серпні 1969 р., вірші поетів-шістдесятників

В. Симоненка, І. Драча, М. Вінграновського, Г. Чубая, Л. Костенко тощо [3, арк. 12–20]. Квартира Морозів у приміщенні студентського гуртожитку на вулиці Дадугіна в Івано–Франківську стала неафішованим осередком українського дисидентства, куди часто приїжджали Є. Сверстюк [3, арк. 73], А. Горська та її чоловік Віктор Зарецький з Києва [3, арк. 246–247], В. Чорновіл, О. Антонів, А. Пашко [3, арк. 258], І. Гель зі Львова [14, арк. 208–209], священник Василь Романюк із Космача [3, арк. 189].

Станом на кінець 1960–х рр. у структурі українського національного руху відбулись значні зміни. Твором, який визначав ідеологічну спрямованість більшої частини дисидентів, був памфлет І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», який був написаний із націоналістично-комуністичних позицій [8]. Внаслідок систематичного тиску зі сторони режиму та особливо після вторгнення радянських військ до Чехословаччини у 1968 р. ряд лідерів київського центру, серед яких І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк, З. Франко, поступово стали переходити на конформістські позиції щодо радянського режиму. Літературний критик І. Дзюба із 1968 р. був змушений відійти від виступів політичного характеру, а І. Світличний закликав інших учасників руху відмовитись від активізації антирадянської діяльності в умовах посилення репресій та зосередитися на культурництві. Завдяки енергійній діяльності В. Чорновола як лідера львівського осередку руху спротиву, львів'яни стали займати більш радикальні позиції. Член московської Ініціативної групи із захисту прав людини, український математик Леонід Плющ, який восени 1969 р. відвідав Львів, згодом писав про дисидентський рух: «Західноукраїнські патріоти мають суттєву перевагу над східними... Зайвий філологізм і аполітизм, які так дратували мене у Києві, займали значно менше місце на Західній Україні...» [28, с. 187]. Фактично намітились серйозні розбіжності між групами конформістів і радикалів в середовищі українського національного руху. Цікаво, що до радикальної течії, як правило, входили дисиденти, які вже мали судимості за політичними статтями.

Суперечності ще більше посилились після звільнення з ув'язнення В. Мороза, який відразу зайняв нішу крайнього радикалізму у структурі руху. Історик різко засуджував будь–які спроби співпраці із правлячим режимом та був переконаний у необхідності посилення боротьби проти тоталітарної системи навіть під загрозою розправи. Вже восени 1969 р. він зблизився із львівським журналістом В. Чорноволом, Іриною та Ігорем Калинцями, С. Шабатурою, І. Гелем і тим самим значно посилив радикальне угруповання дисидентського руху. Як пригадувала дружина історика Р. Мороз, «...серед львівських друзів і знайомих Валентина шанували як героя, там росли його амбіції» [25, с. 111]. Під час численних зустрічей із київськими дисидентами І. Дзюбою, І. Світличним, Є. Сверстюком В. Мороз критикував їх за бездіяльність та інертність та закликав до активізації політичної діяльності, маючи на меті самому стати лідером українського руху спротиву [7]. Радикалізм В. Мороза був підтриманий частиною київських дисидентів, серед яких А. Горська [3, арк. 247], О. Мешко, її син Олесь Сергієнко [3, арк. 140], І. Русин [7], М. Плахотнюк [4, арк. 200], З. Антонюк [9]. Бесіди із В. Морозом та львівськими дисидентами спричинили

значні зміни у світогляді правозахисника Л. Плюща, який згодом пригадував: «Усі ці розмови... скріпили мою віру в українську самостійність... Відокремлення України від Росії дало б поштовх до боротьби за справжню демократію й соціалізм на Україні...» [28, с. 188]. У київському середовищі національного руху івано–франківського історика часто по–дружньому називали «отаманом» [25, с. 112].

У кінці 60–х рр. ХХ ст. завдяки активності радикальної частини дисидентів український рух опору набув ознак організованості. Основним досягненням цього періоду була поява нелегального періодичного видання – «Українського вісника», який, на думку дослідника Г. Касьянова, став своєрідним центром руху, його структурною базою [22, с. 119]. Ідея створення такого журналу виникла у львівського журналіста В. Чорновола під час його першого ув'язнення, а протягом 1969 р. він здійснював роботу з підготовки часопису до друку. Валентин Мороз після свого виходу на волю підтримав ідею Чорновола [19, с. 68–70]. Восени 1969 р. Мороз вирушив у подорож до полонини «Плай» біля с. Лопушного Воловецького району Закарпатської області, де на метеостанції у той час працював В. Чорновіл [34, с. 232–233]. Вочевидь, саме тут відбулась нарада двох дисидентів, їх обмін думками щодо подальшої роботи над створенням «Українського вісника». У подальшому протягом 1970–1972 рр. у видання журналу брали активну участь також О. Антонів, А. Пашко, Михайло Косів, Ярослав Кендзьор, Л. Шереметьєва, В. Стус, О. Мешко, М. Плахотнюк, Юрій–Богдан Шухевич та ін. [19, с. 70]. Водночас лідери конформістського крила руху опору І. Дзюба та І. Світличний дистанціювались від роботи над журналом, вважаючи, що його вихід спровокує нову хвилю репресій зі сторони режиму [20, с. 106].

Для дотримання конспірації при виготовленні нелегального журналу було потрібно дістати друкарську машинку, на якій ще не друкувались самвидавчі матеріали. Виконання цього завдання взяв на себе В. Мороз. У січні 1970 р. під час одного із своїх візитів до Львова історик зустрівся із поетом Г. Чубаєм, у якого була в наявності така машинка. Чубай погодився віддати цю машинку Морозу та Чорноволу, які попередили поета, що всі матеріали, які були на ній надруковані, слід знищити [13, арк. 66–67]. Саме на цій машинці В. Чорновіл на метеостанції на горі «Плай» надрукував №1 «Українського вісника» [11].

Валентин Мороз надавав власні матеріали для перших двох номерів нелегального журналу, які вийшли відповідно у січні та травні 1970 р. Зокрема, для першого номера «Українського вісника» історик передав свою власну заяву в газету «Лефтерія Патріда» від 28 жовтня 1968 р. та текст виступу поетеси Віри Вовк у Товаристві культурних зв'язків з українцями за кордоном [33, с. 149, 154]. До №2 увійшли рецензія на есе В. Мороза «Мойсей і Датан» та його заява прокуророві УРСР від 2 травня 1970 р. [33, с. 234–236, 257–260].

У травні 1969 р. було відкрито нову кримінальну справу проти дисидента С. Караванського, який знаходився у Владимирській в'язниці і вже відбув 19 років позбавлення волі. У грудні цього ж року В. Мороз здійснив акцію для підтримки багатолітнього політ'язня, із яким познайомився ще у 1966 р. у мордовських таборах. Разом з І. Сенік у Івано–Франківську він написав заяву протесту до голови Президії Верховної Ради УРСР та

Прокурора УРСР під назвою «Знову «камерні» справи?» [10; 15, арк. 179–183]. У заяві зверталась увага української влади на посилення репресій та переслідування людей за переконання, висловлювалось обурення з приводу початку нового кримінального переслідування щодо Караванського: «...Ідеться... не про перевиховання, а про фізичне знищення людини». В. Мороз висував конкретні вимоги до радянського режиму: негайно звільнити із тюрми самого Караванського та інших засуджених на 25 років, які відбули по 15 років свого терміну; заборонити відкриття кримінальних справ щодо політ'язнів, які вже відбувають термін; забезпечити публічність усіх політичних судових процесів [33, с. 100–102].

Після написання заяви на підтримку Караванського В. Мороз організував кампанію щодо збирання підписів під нею. Завдяки його діяльності заяву підписали більшість учасників івано-франківського осередку руху спротиву – І. Сенік, О. Попович, Л. Возняк–Лемик [15, арк. 172–178], В. Іванишин, а також колишній політ'язень із Самбора І. Гель [14, арк. 246] та Ярослава Заневчик (Менкуш) [15, арк. 167–170] зі Львова, яка була репресована під час першої хвилі арештів. Ініціативу Мороза підтримав В. Чорновіл, завдяки якому підписи під клопотанням поставили Ольга Горинь, Мирослава Зваричевська, Богдан Горинь, Михайло Осадчий. Заяву протесту було розміщено у №1 «Українського вісника», проте влада ніяк не відреагувала на неї, а самого Караванського навесні 1970 р. було засуджено до десяти років позбавлення волі [16, арк. 309–312]. Загалом під цією заявою підписалось 16 учасників дисидентського руху, серед яких було п'ять представників івано-франківського, сім – львівського і тільки троє – київського центрів дисидентського руху [33, с. 102]. Кампанія щодо збору підписів під клопотанням на захист Караванського вкотре засвідчила наявність суттєвих розбіжностей в українському дисидентському русі. Вона була організована лідерами радикального напрямку та знайшла відгук передусім серед інакодумців Західної України, в той час як кияни – представники конформістської течії її не підтримали.

У період «міжув'язнення» Валентин Мороз продовжив та активізував свою публіцистичну діяльність. Протягом осені 1969 – весни 1970 рр. він написав три есе – «Мойсей і Датан», «Серед снігів» та «Хроніка опору» – які набули значного поширення у дисидентському середовищі. Статті «Хроніка опору» та «Серед снігів» були надруковані відповідно у №3 і №4 «Українського вісника» [33, с. 388–418, 673–698]. За формою і змістом есе періоду 1969–1970 рр. були набагато радикальнішими, ніж написаний у мордовських таборах «Репортаж із заповідника імені Берії». В основу статей дисидента лягли його напрацювання протягом періоду першого ув'язнення. Всі три твори були написані на різні актуальні проблеми сучасного автору суспільства із загальною спрямованістю проти національної політики радянського режиму в дусі російського шовінізму. Автор високо оцінював рух шістдесятників та мав на меті спричинити якісні зміни в українському національно-визвольному русі в сторону його радикалізації. Есе не адресувалися до радянських органів влади, а були призначені в першу чергу для поширення у самвидаві. Дисидент сам поширював свої праці в середовищі київського та львівського осередків руху опору, та вже навесні 1970 р. вони набули значної популярності [4, арк. 200]. Хоча В. Мороз не надто

політизував свої статті, не використовував у них відверто антирадянську термінологію, проте його прихильність до ідей українського націоналізму проявилось дуже яскраво, аж до відстоювання самого терміну «націоналізм» [26, с. 136]. В умовах широкомасштабного наступу тоталітарного режиму у кінці 60–х рр. XX ст. та згорання останніх елементів «відлиги» есе Мороза стали справжнім викликом системі.

Над своїм першим есе періоду «міжув'язнення» під назвою «Мойсей і Датан» В. Мороз розпочав працювати у жовтні 1969 р. і закінчив його до кінця року [7]. Цей памфлет є відповіддю на статтю білоруської поетеси Євдокії Лось «Безсила лють осліплює. Відповідь радіобрехунам із Мюнхена», яка вийшла у «Літературній газеті» у вересні 1969 р. На початку 1970 р. Мороз відправив своє есе до Спілки письменників Білорусі та особисто С. Лось [7]. Дисидент у статті переконливо доводив наукову неспроможність радянських ідеологічних кліше «дружба народів», «радянський народ», «благотворний вплив великого російського народу» [27, с. 348]. За Г. Касьяновим, автор різко засуджував культивування комплексу національної неповноцінності у СРСР національних меншин перед росіянами, викриваючи шовіністичну політику радянської влади. В. Мороз робив особливий наголос на понятті національної окремішності, яке є основним фактором існування будь-якої нації [22, с. 109]. Дослідник Я. Секо писав, що у творі «Мойсей і Датан» автор запроваджував категорію «національність», через яку намагався показати зв'язок між нацією та окремим індивідом. В. Мороз наголошував на тому, що прочитання та розуміння загальнолюдських цінностей відбувається саме крізь призму конкретної нації [31].

Стоячи на позиції ідеалізму, В. Мороз вступав у різку полеміку із марксистською матеріалістичною філософією, робив акцент на первинності забезпечення національних, культурних та духовних потреб нації над її економічним багатством і добробутом. У есе «Мойсей і Датан» чітко проявилась крайня примордіалістична позиція історика щодо питання походження та існування націй. Аналізуючи національну політику радянського режиму щодо неросійських народів, Мороз прийшов до висновку, що стан пасивності українців і білорусів щодо захисту своїх національних прав був досягнутий в результаті цілеспрямованої русифікаторської політики. Зрештою, у радянському тоталітарному суспільстві, завдяки масовим репресіям і терору було сформовано механізм поширення серед білорусів та українців почуття національної вторинності перед російською культурою [27, с. 349].

У дисидентському середовищі статті В. Мороза були сприйняті неоднозначно в першу чергу через їх радикалізм та прихильність автора до інтегрального націоналізму, який був чужий для більшості інакодумців. Після написання есе «Мойсей і Датан» В. Мороз у січні 1970 р. під час своєї поїздки до Києва ознайомив із його змістом літературного критика І. Світличного та письменника Б. Антоненка–Давидовича [3, арк. 105]. Прочитавши твір Мороза, Світличний, який був одним із лідерів конформістів, висловив автору деякі заперечення щодо національного питання, не погоджуючись із окремими теоретичними положеннями, які йому здалися занадто радикальними [12, арк. 194–195]. Після несприяття критиком есе «Мойсей і Датан» відносини між ним та

В. Морозом значно погіршилися, що поглибило розкол у дисидентському русі.

Досить предметна дискусія щодо статті «Мойсей і Датан» відбулась між її автором та Б. Антоненком–Давидовичем. Київський письменник заперечував тезу В. Мороза про невмирущість і незнищенність націй, наводячи конкретні історичні приклади. Антоненко–Давидович не погоджувався із думкою Мороза про необов'язковість збереження мови як основної ознаки нації, спираючись на слова педагога К. Ушинського про те, що «померла мова в устах народу – помер і народ». Критикуючи крайній примордіалізм публіциста у питанні походження та основних ознак нації з модерністичних позицій, Антоненко–Давидович наголошував на тезі про особливу роль самосвідомості та уявлення про спільне минуле та майбутнє у формуванні нації. Також письменнику не імпонувало твердження В. Мороза про «обраність» і «верхність» своєї нації над усіма іншими [4, арк. 200].

У кінці 1969 р. сталась неординарна подія, яка спричинила кардинальні зміни у середовищі українського дисидентського руху. Після численних місяців тиску зі сторони режиму 26 грудня цього року один із лідерів київського осередку руху опору, автор програмної праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюба написав заяву до президії Спілки письменників України (СПУ) про засудження «українського буржуазного націоналізму» та відмежування від «зарубіжних видавців і коментаторів» [22, с. 102]. В. Мороз, який із великою повагою ставився до Дзюби як талановитого літературного критика, лідера шістдесятництва, вкрай негативно віднісся до такого його кроку. Історик вважав, що Дзюба не мав морального права зрікатися своїх поглядів та відходити від активної участі в русі спротиву [24, с. 99–101]. У січні–лютому 1970 р. В. Мороз у своєму есе «Серед снігів» виступив із критикою позиції І. Дзюби, чим спровокував тривалу дискусію між конформістами і радикалами в середовищі дисидентського руху. Конфлікт В. Мороза та І. Дзюби у першій половині 1970 р. є темою для окремого дослідження.

Ще одним важливим напрямком діяльності В. Мороза у 1969–1970 рр. стало дослідження і популяризація ним гуцульської етнографічної спадщини, збереження та захист якої дисидент вважав одною із форм боротьби за визволення України. Вперше В. Мороз проявив значний інтерес до фольклору, звичаїв та побуту гуцулів під час періоду викладання в Івано–Франківському педінституті у 1964–1965 рр. [1, с. 6] Новий імпульс зацікавленню Гуцульщиною йому надало знайомство із священником села Космач Косівського району Василем Романюком, яке відбулось завдяки краєзнавцю П. Арсеничу [1, с. 7]. В. Романюк вперше дізнався про Мороза після його першого арешту у 1965 р., згодом ознайомився із «Репортажем із заповідника імені Берії», а у 1969 р. долучився до збору коштів для звільненого політ'язня. Після знайомства В. Мороз здійснив три візити до Космача, а В. Романюк часто бував на квартирі історика у Івано–Франківську [3, арк. 186–191]. Темати їх розмов були гуцульські старожитності, необхідність збереження автентичної української культури та мистецтва [21, с. 56].

В. Романюк був священником села Космач із 1968 р. та з метою збереження неповторного колориту гуцульської культури організував у своїй оселі приватний музей, експонатами якого були старовинні хрести, зброя,

писаники, ліжники, вишивані рушники тощо. Цей музей, крім В. Мороза, часто відвідували львівські та київські дисиденти [21, с. 55–56]. У листопаді 1969 р. до Космача разом із івано–франківським істориком приїхали також В. Чорновіл та А. Пашко, а в січні 1970 р. – київська художниця Г. Севрук та літературний критик В. Іванишин. У квітні цього ж року В. Мороз під час візиту до Космача мав зустріч та бесіду на літературні теми із київськими письменниками Б. Антоненком–Давидовичем та Л. Серпіліним [3, арк. 188–189].

В. Мороз проводив етнографічні дослідження у Космачі, вивчав обряди і традиції гуцулів, їх літературу та музичні інструменти, виявляв зацікавлення історією опришківського руху, записував спогади старожилих [3, арк. 186–187]. В поле зору дисидента потрапила старовинна Довбушівська церква, збудована у XVIII ст., із якої у 1963 р. для зйомок художнього фільму «Тіні забутих предків» працівниками кіностудії було вивезено іконостас. Невдовзі, без відома сільської громади Космача іконостас було передано у Київський художній музей. Це викликало справедливе обурення космачан, які написали ряд заяв протесту з цього приводу до органів місцевої та центральної влади [24, с. 106–108]. В. Мороз познайомився із жителем села Василем Боб'яком, який був прихильником створення музею Довбуша у Космачі та координував зусилля односельчан щодо повернення старовинного іконостасу [3, арк. 237–240]. Зусилля Боб'яка та інших жителів Космача були активно підтримані дисидентом та сприйняті як вияв реального спротиву нації антиукраїнській культурній політиці радянського режиму. Порятунком українців від денационалізації дисидент вбачав у поширенні цього опору на всеукраїнський рівень, що стало б вагомим фактором відродження народної культури [32]. У кінці 1969 р. В. Мороз намагався з'ясувати долю космачького іконостасу через листування із учасниками національного руху Є. Сверстюком та І. Гончаром [4, арк. 200]. Зрештою, у січні–березні 1970 р. дисидент задля створення навколо космачької проблеми суспільного резонансу написав публіцистичне есе «Хроніка опору».

У цьому творі В. Мороз порушив також значно глибші проблеми. Дослідник Г. Касьянов писав, що основною метою твору є акцентування уваги на важливості збереження культурної спадщини нації, а також розкриття культурних проявів психологічного змісту національної ідентичності. Найсильнішим місцем есе вчений вважав поєднання проблеми збереження людської особистості із національним почуттям, належністю до певної культури [22, с. 110]. Багато в чому стаття В. Мороза перегукується із романом О. Гончара «Собор», із яким політ'язень ознайомився після свого виходу на волю.

У статті піднімаються також важливі теоретичні проблеми націоналістичного характеру. Зокрема, В. Мороз, стоячи на позиціях крайнього примордіалізму, наголошує на особливій ролі культури і традицій у формуванні нації. Традиції у трактуванні дисидента виникають в результаті довготривалого процесу вироблення сакралізуються, стають непорушними цінностями, вираженням сутності нації. Традиції є ключовим елементом життя нації у сучасну епоху, вони виконують роль матриці, на яку нагромаджується новий досвід, а також виконують функцію охорони духовних цінностей нації від загроз модерної епохи. У ролі таких загроз для українського народу В. Мороз бачив поширення масової культури

на протипагу самобутньої національної традиції та поступову асиміляцію з боку режиму, який фактично стояв на позиціях російського націоналізму. Конкретними прикладами розбиття традиційних структур публіцист вважав депортації частини населення Західної України до Сибіру, дехристиянізацію українців, здійснення колективізації, індустріалізації [31].

Перед своїм арештом навесні 1970 р. В. Мороз почав роботу над статтею, яка мала бути присвячена сторіччю із дня народження Лесі Українки. Дисидент мав розмови про цю брошуру під час поїздки до Львова із В. Чорноволом та із П. Рогожинським у Яремчі [3, арк. 120, 227]. Проте рукопис незавершеної статті було вилучено працівниками КДБ в ході обшуку на квартирі В. Мороза 1 червня 1970 р. [3, с. 21–22].

Активна участь Валентина Мороза у українському національному русі викликала досить різку реакцію зі сторони радянського режиму. Працівники КДБ «готувались» до звільнення дисидента із Владимирської тюрми із особливою ретельністю. Ще до його приїзду в Україну спецслужбами була підібрана і проінструментована агента, встановлено нагляд за кореспонденцією Мороза, а квартири його дружини в Івано–Франківську та однодумців у Києві та Львові стали прослуховуватися. Завдяки таким заходам тотального контролю кадебісти знали практично про кожен крок В. Мороза на волі, його погляди, роботу над публіцистичними статтями тощо [7].

У кінці квітня 1970 р. представники радянської влади організували провокацію проти В. Мороза. Протягом 25–26 квітня дисидент знаходився у с. Космач у В. Романюка, маючи на меті провести етнографічні дослідження гуцульських традицій під час святкування Великодня [3, арк. 188–189]. Зранку 26 квітня, коли В. Мороз здійснював запис на магнітофонну стрічку великодніх пісень біля церкви, була здійснена спроба його затримання представниками влади. До дисидента підійшли директор школи с. Космач М. Дідух, завідувач відділу агітації і пропаганди Косівського райкому КПУ І. Кричкалюк та співробітник Івано–Франківського обкому партії Шаповалов. Вони намагалися забрати у Мороза магнітофон та за допомогою місцевого дільничного міліціонера заарештувати його під приводом «встановлення особи». Проте колишній політ'язень «...підняв руки вгору, звернувся до віруючих і голосно вигукнув, щоб люди спасали його...». Жителі Космача, які були присутні біля церкви (близько 80 осіб), не дозволили представникам влади здійснити арешт В. Мороза [3, арк. 241, 244–245].

Під час перебування В. Мороза в Космачі працівники КДБ провели таємний обшук на його квартирі у Івано–Франківську. В його результаті були виявлені чорнові рукописи і машинописні тексти статей «Серед снігів» і «Хроніка опору», а також зошити із табірними записками, на основі яких було написане есе «Репортаж із заповідника імені Берії» [7]. Такий обшук таємного типу здійснювався з пробною метою – для того, щоб впевнитися у наявності у приміщенні Мороза компрометуючих матеріалів.

Через кілька днів, 29 квітня 1970 р. проти В. Мороза було порушено третю за рахунком кримінальну справу за статтею 187–І КК УРСР («поширювання завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад») [3, арк. 2–3]. Того ж дня на квартирі дисидента слідчі Баранов та Пригорницький

здійснили обшук. Працівники КДБ вилучили статті В. Мороза «Хроніка опору», «Серед снігів», гумореску антирадянського характеру «Я бачив Магомета», кілька інших самвидавчих статей, віршів поетів–шістдесятників, листи від дисидентів В. Чорновола, Є. Сверстюка, І. Гончара, Б. Антоненка–Давидовича. Серед вилученої літератури були також 17 зошитів із табірними рукописами Мороза, книга Дмитра Донцова «Культура примітивізму» та значна кількість періодичних видань довоєнного періоду [3, арк. 12–20].

В. Мороз зробив вірний висновок, що режим готує нову розправу над ним та спробував привернути увагу представників влади та української громадськості до ситуації навколо космацького інциденту та обшуку на власній квартирі. Вже 2 травня 1970 р. дисидент написав заяву протесту з цього приводу на ім'я першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста та голови КДБ УРСР В. Нікітченка. Ця заява увійшла до №2 «Українського вісника» [33, с. 234–236]. Протягом травня 1970 р. лідер івано–франківського осередку руху спротиву встиг здійснити кілька поїздок до Львова та Києва для зустрічей із однодумцями [25, с. 101–102]. Проте вже 1 червня 1970 р. В. Мороза було заарештовано. Розпочалося нове слідство, яке закінчилось у листопаді цього ж року судовим процесом у Івано–Франківську. Дисидента було визнано «особливо небезпечним рецидивістом» та засуджено до 14 років позбавлення волі [4, арк. 331–334].

Таким чином, протягом 1969–1970 рр. Валентину Морозу вдалося відновити діяльність осередку антирежимного руху спротиву в Івано–Франківську, а також налагодити сталі зв'язки із представниками львівського та київського центрів дисидентства. Він був одним із лідерів радикальної течії українського національного руху цього періоду та намагався своєю діяльністю вплинути на інших його учасників з метою активізації їхньої антирежимної діяльності. В. Мороз поряд із В. Чорноволом відіграв одну із ключових ролей при створенні підпільного часопису «Український вісник» та збору підписів під заявою на захист політ'язня С. Караванського. Публіцистичні твори дисидента періоду «міжув'язнення» носили значно радикальніший характер, ніж «Репортаж із заповідника імені Берії», та були досить неоднозначно сприйняті у середовищі українського дисидентства; їх написання сприяло утвердженню авторитету В. Мороза як одного із найталановитіших самвидавчих публіцистів. Есеїстика В. Мороза та проблема його конфлікту з І. Дзюбою у 1970 р. потребують окремого дослідження.

Список використаних джерел

1. Арсенич П. Незламний лідер руху опору / П. Арсенич // Університет. – 2011. – №29. – С. 6–7.
2. Архів управління Служби безпеки України у Івано–Франківській області. – Спр. 57049–ФП. – Т. 3. – Арк. 1–426.
3. Там само. – Т. 4. – Арк. 1–398.
4. Там само. – Т. 5. – Арк. 1–427.
5. Бойко О. Історія України: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / О. Бойко. – К.: Академвидав, 2005. – 688 с.
6. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 16. – Спр. 982. – Арк. 87–88.
7. Там само. – Ф. 16. – Спр. 986. – Арк. 292–299.
8. Там само. – Ф. 16. – Спр. 1007. – Арк. 47–49.
9. Там само. – Ф. 16. – Спр. 1012. – Арк. 317–319.
10. Там само. – Ф. 16. – Спр. 1014. – Арк. 90.
11. Там само. – Ф. 16. – Спр. 1018. – Арк. 94.
12. Там само. – Ф. 6. – Спр. 68805–ФП. – Т. 2. – Арк. 1–321.

13. Там само. – Ф.6. – Спр.72644–ФП. – Т.4. – Арк.1–309.
 14. Там само. – Ф.6. – Спр.75518–ФП. – Т.1. – Арк.1–281.
 15. Там само. – Ф.6. – Спр.75518–ФП. – Т.2. – Арк.1–298.
 16. Там само. – Ф.6. – Спр.75518–ФП. – Т.3. – Арк.1–346.
 17. Гель І. Виклик системи: український визвольний рух другої половини ХХ століття / Ред. та упор. І. Єзерська; Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2013. – 392 с.
 18. Гринів О. Українська націологія: від другої світової війни до відродження держави. Історичні нариси / О. Гринів. – Львів: Світ, 2004. – 592 с.
 19. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл: журналіст, борець, державотворець: монографія / В. Деревінський. – Тернопіль: Астон, 2013. – 387 с.
 20. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Б. Захаров. – Харків: Фоліо, 2003. – 144 с.
 21. Зінчук Д. Громадсько-політична і релігійна діяльність Василя Романюка (1925–1995 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Зінчук Дмитро Сергійович; Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2008. – 243 с.
 22. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
 23. Лис С. Слово поза цензурою. Самвидав як феномен культури і суспільно-політичної думки 1960-х – 1980-х років (Західна Україна) / С. Лис. – Луцьк: Твердиня, 2008. – 76 с.
 24. Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – 286 с.
 25. Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів: Свічало, 2005. – 216 с.
 26. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / О. Обертас. – К.: Смолоскип, 2010. – 300 с.
 27. Паска Б. Ідеї українського націоналізму в есеїстиці дисидента Валентина Мороза / Б. Паска // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2013. – Ч.24. – С.346–351.
 28. Плющ Л. У карнавалі історії / Л. Плющ. – Мюнхен: Сучасність, 1982. – 373 с.
 29. Полянський О. Валентин Мороз: постать на тлі епохи / О. Полянський [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
 30. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / А. Русначенко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.
 31. Секо Я. Ідея нації в есеїстиці Валентина Мороза / Я. Секо [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.tnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/5638/1/Seko.pdf>.
 32. Секо Я. Проблеми національної ідентичності в творчості українських шістдесятників / Я. Секо [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Seko_Yaroslav/Problemy_natsionalnoi_identychnosti_v_tvorchosti_ukrainskykh_shistdesiatnykiv.pdf.
 33. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т.3. / Упоряд. В. Чорновіл. Передм. М. Косів. – К.: Смолоскип, 2006. – 976 с.
 34. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т.4. – Кн.1. Листи / Упоряд. М. Котсиубинська, В. Чорновіл. Передм. М. Котсиубинська. – К.: Смолоскип, 2005. – 990 с.

References

1. Arsenych P. Nezlamnyi lider rukhu oporu / P. Arsenych // Universytet. – 2011. – №29. – S.6–7.
 2. Arkhiv upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy u Ivano-Frankivskii oblasti. – Spr.57049–FP. – Т.3. – Арк.1–426.
 3. Там само. – Т.4. – Арк.1–398.
 4. Там само. – Т.5. – Арк.1–427.
 5. Boiko O. Istorii Ukrainy: Navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv / O. Boiko. – K.: Akademvydav, 2005. – 688 s.
 6. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. – F.16. – Spr.982. – Ark.87–88.
 7. Там само. – F.16. – Spr.986. – Ark.292–299.
 8. Там само. – F.16. – Spr.1007. – Ark.47–49.
 9. Там само. – F.16. – Spr.1012. – Ark.317–319.
 10. Там само. – F.16. – Spr.1014. – Ark.90.
 11. Там само. – F.16. – Spr.1018. – Ark.94.
 12. Там само. – F.6. – Spr.68805–FP. – Т.2. – Арк.1–321.
 13. Там само. – F.6. – Spr.72644–FP. – Т.4. – Арк.1–309.
 14. Там само. – F.6. – Spr.75518–FP. – Т.1. – Арк.1–281.

Paska B. V., PhD student, Institute of History, Political Science and International Relations, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ukraine, Ivano-Frankivsk), paskabogdan@i.ua

Dissident activity of Ukrainian historian Valentyn Moroz in 1969–1970

The article analyzes the dissident activities of the historian Valentyn Moroz during his stay on freedom in September 1969 – May 1970 between his first and second imprisonment in the context of Ukrainian national liberation movement of the period. His relationship with other dissident leaders and members of anti-totalitarian resistance movement is investigated. The role of V. Moroz in the development of the Ivano-Frankivsk center of the national movement and publishing of the underground magazine «Ukrainskyi visnyk» are researched. Based on a detailed analysis of archival materials of criminal cases of V. Moroz, V. Chornovil, I. Gel, I. Svitychny and memories of the events reveals the basic forms and methods of dissident's struggle against Soviet regime are examined. In the article the reasons and circumstances of writing of V. Moroz's publicist works of the period – the essays «Moses and Dathan», «Among the Snow» and «Chronicle of Resistance», their contents and main ideas are characterized. The author concludes that V. Moroz was one of the leaders of the radical direction of Ukrainian national movement on the period and tried to affect the other participants to intensify their anti-regime activities.

Keywords: Valentyn Moroz, Ukrainian dissident movement, «Ukrainskyi Visnyk», Viacheslav Chornovil, Soviet regime.

Паска Б. В., аспірант, Інститут історії, політології і міжнародних відносин, ГВУЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника» (Україна, Івано-Франківськ), pasabogdan@i.ua

Диссидентська діяльність українського історика Валентина Мороза в 1969–1970 роках

Проаналізована диссидентська діяльність історика Валентина Мороза в період його перебування на свободі між першими та вторими заключеннями в серпні 1969 – травні 1970 рр. в контексті українського національно-освободительного руху цього періоду. Досліджено взаємозв'язки диссидента з іншими лідерами та учасниками антитоталітарного руху опору. Виявлено роль В. Мороза в становленні івано-франківського центру національного руху, ізданий підпільного журналу «Український вестник». На основі детального аналізу матеріалів архівних угодівних дел В. Мороза, В. Чорновила, П. Геля, П. Светличного та спогадів учасників подій розкриті основні форми та методи боротьби диссидента проти радянського режиму. Освітлено причини та обставини написання публіцистических творів В. Мороза даного періоду – есе «Моїсей і Давид», «Середі снігов» та «Хроніка опору», їх зміст та основні ідеї. Автор робить висновок, що В. Мороз був одним з лідерів радикального напрямку українського національного руху даного періоду і намагався своєю діяльністю повести на інших учасників з метою активізації їх антирежимної діяльності.

Ключові слова: Валентин Мороз, українське диссидентське руху, «Український вестник», Вячеслав Чорновил, радянський режим.

* * *

УДК 930

Ратинський В. В., асистент кафедри бухгалтерського обліку та аудиту, Тернопільський національний технічний університет ім. І. Пулюя (Україна, Тернопіль), ratvdim@yandex.ua

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ПРОЦЕСУ ЦІНОУТВОРЕННЯ НА РИНКУ НАФТИ ТА НАФТОПРОДУКТІВ В ДРУГІЙ ПОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Проведено історичний аналіз розвитку світових ринків нафтопродуктів, який становить величезний практичний інтерес для всіх країн світу. До початку ХХІ ст. не залишилося практично жодної країни, що не причетна до світової торгівлі ними. Постійний інтерес самого широкого кола світових науковців до оцінки найбільш ймовірних перспектив розвитку світових ринків енергоносіїв, і в першу чергу ринку нафти, цілком логічний і зрозумілий. Саме від стану світового ринку нафти, динаміки і рівня цін на ньому вирішальною мірою залежать світові ціни на інші енергоносії, а опосередковано і на багато інших сировинних товарів міжнародної торгівлі. Це в свою чергу є найважливішим фактором формування і всієї кон'юнктури в світі, а разом з нею середньо- і довгострокових тенденцій розвитку світової економіки в цілому.

Ключові слова: нафтопродукти, ОПЕК, ціна, картель.

До початку 1970-х років ринок нафти був одним з найбільш монополізованих у світовій торгівлі. Весь цикл операцій на ньому, від пошуково-розвідувальних робіт до збуту нафтопродуктів кінцевим споживачам, практично повністю контролювався вертикально інтегрованими компаніями Міжнародного нафтового картелю (МНК), до політики яких пристосовувалися аутсайтери.

Створення МНК припадає на 1928 року, коли «Royal Dutch Shell» і Англо-Іранська нафтова компанія уклали угоду про розподіл ринків збуту і нових родовищ нафти, при цьому була досягнута домовленість про спільне регулювання цін. У 1945 р. англо-американським міжурядовою угодою МНК був офіційно узаконений.

У нього увійшли п'ять американських («Exxon», «Socony Mobil oil», «Техасо», «Gulf Oil», «Standard oil of California»), одна британська («British Petroleum») і одна англо-голландська («Royal Dutch / Shell») корпорації. З кінця 1920-х рр. до середини 1970-х рр. МНК займав домінуюче становище у світовій нафтовій промисловості. До 1947 року діяла так звана «однотарифна система

цін», при якій ціни розраховувалися за т.зв. формулою «Мексиканська залив плюс фіктивний фрахт» відповідно до Ачнакарської угоди про створення Міжнародного Нафтового Картелю, укладеним основними міжнародними нафтовими компаніями в 1928-му році [1, с. 37].

Система, організована картелем, включала три базові елементи: а) вертикальну інтеграцію підприємств; б) горизонтальну концентрацію, що дозволяє управляти з одного центру експлуатацією родовищ, розташованих в різних країнах; в) угода (явна і прихована) між компаніями для розподілу ринку.

Картель здійснював весь комплекс операцій, починаючи з розвідки і видобутку до переробки, транспортування і збуту нафтопродуктів. Значна частина світової торгівлі нафтою, яка в статистичних довідниках виглядала як експорт-імпорт різних країн, представляла собою лише суму міжцехових операцій всередині картелю.

Компанії МНК, які здійснювали операції з нафтою по всьому світу, отримували сировину головним чином по концесійним угодами, укладеними з видобувними (в основному, що розвиваються) країнами, а потім експортували нафту за довгостроковими контрактами або своїм же відділенням (до 70% всього експорту), або самостійним нафтопереробним компаніям. Останні ставилися, як правило, до категорії так званих незалежних компаній, тобто брали участь тільки в одній-двох послідовних стадіях нафтового ланцюжка окремо взятій країні або регіону.

Низькі витрати виробництва стимулювали прискорений розвиток нафтової промисловості, швидке вдосконалення технології її видобутку, транспортування, переробки та використання дозволили нафтовим компаніям домогтися переваги в цінній конкуренції з підприємствами інших енерговиробних галузей, перш за все вугільної. Значною мірою завдяки діям Міжнародного картелю, який контролював основну частину світових родовищ нафти, відбувалося прискорене залучення в розробку родовищ з кращими геологічними параметрами і економічними характеристиками, що призвело до зміни географічної структури видобутку нафти при зниженні середньосвітової собівартості видобутку.

Таким чином, був сформований стереотип, що заохочував марнотратне енергоспоживання, що сприяло перевиробництва і знецінення енергії. У період 1960–1973 рр. реальні світові ціни на сирову нафту знижувалися в середньому на 0,1% на рік, при цьому реальні ціни на нафтопродукти зменшувалися в середньому на 1% на рік, що було обумовлено зниженням витрат видобутку та переробки як за рахунок вдосконалення технологічних систем, так і в наслідок збільшення частки країн, що розвиваються з низькою вартістю факторів виробництва продукції нафтової та нафтопереробної промисловості.

Вільний, монополізований ринок становив всього 3–5% міжнародної торгівлі нафтою [8, с. 598].

У 1970-ті роки відбувся докорінний перелом в організації нафтового ринку. У міру збільшення видобутку нафти в Персидській затоці стала зростати роль арабських країн, які в 1960-ті роки створили нову організацію, яка могла протистояти міжнародним нафтовим компаніям. Вона була названа Організацією країн-експортерів нафти, і її цілі були абсолютно ясными: захистити ціну нафти, а точніше, відновити її колишній рівень. З цього моменту країни-члени будуть наполягати, щоб компанії